

Циганок І. Б.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови та літератури
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ДЕМОН* В УКРАЇНСЬКІЙ ГОТИЧНІЙ ПРОЗІ

Анотація. У статті здійснено спробу дослідити особливості словесного вираження концепту *демон* у малій готичній прозі українських письменників XIX століття. Виявлено широкий спектр найменувань демонічних істот, домінуючим серед них є номен *чорт*; використання хроматизмів на позначення темних кольорів, що вважаються ознаками готичного тексту. Вербалізацію означеного концептуального поняття спостережено на лексичному та морфологічному мовних рівнях.

Ключові слова: готична мала проза, концепт, концептосфера, хроматизми, фразеологічні одиниці, інвективна лексика.

Постановка проблеми. Вивченню готичної течії в українській літературі початку XIX століття у сучасній філології було приділено не виправдано мало уваги. Йдеться про українську романтичну фантастику, репрезентовану не лише творами Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, П. Куліша, а й про творчість невідомих широкому читачьому загалу авторів: О. Сомова, Х. Купрієнка, О. Партицького, І. Гавришкевича, чий імена було несправедливо забуто на довгий час.

У передмові до антології «Огняний змії» В. Шевчук наголошує, що «українці схильні до фантазувань силою своєї поетичної вдачі. Вони витворили дивовижний пісенний епос зі складним символічним тлумаченням рослинного і тваринного світу – фантазійний елемент тут відіграв також немалу роль – зафіксували свою історію у формі історичних пісень, легенд, народних переказів, зберегли в серії народних оповідей такий феномен, як слов'янська міфологія в її українському варіанті... Демонічне народне оповідання на нашій землі – це незрівнянне поле фантазії» [10, с. 6].

До сьогодні відомі лише окремі літературознавчі розвідки на матеріалі української готичної прози. Наприклад, американський учений Н. Корнуелл вивчав готичні елементи в творчості М. Гоголя [13]. Українська дослідниця С. Павлуник здійснила спробу компаративного аналізу готичних оповідань «Закоханий чорт» О. Стороженка та «Закоханий диявол» Ж. Казота в однойменній статті [5]. Зокрема, вона виводить із визначення готики як літературної течії пріоритетні теми готичного роману і стверджує, що «дослідження внутрішньої людської психіки, ставлення до страху, болю, відрази, а також теми готичного роману, до яких належали кладовище і монастир, рови з водою навколо замку, мости, темниці, вежі, таємні люки і ходи, іржаві дверні зависи, блимання свічок, старовинні рукописи, сутінки, прокляття тощо» [6, с. 28]. Дослідниця підкреслює, що оповідання О. Стороженка перегукується з романом Ж. Казота уже на рівні самої назви. В досліджуваних текстах авторкою помічено і багато спільного, зокрема, в символізуванні в образі чорта тілесного потягу, котрий людина повинна навчитися приборкувати відповідно до законів суспільства [6].

Досліджень мовотворчості представників української готики майже не здійснено.

Мета статті – описати вербальні вияви концепту *демон* у готичних оповіданнях українських письменників.

Джерельною базою слугували твори Г. Квітки-Основ'яненка «Мертвецький великдень» [2], «От тобі і скарб» [3], О. Сомова «Київські відьми» [7], «Русалка» [8], «Цвіт папороті» [9].

Виклад основного матеріалу дослідження. Під концептами розуміємо частовживані ключові «елементи мови, які втілюються в окремих лексемах, словосполученнях, фразеологічних одиницях, пареміях, прецедентних текстах» [12, с. 285]. На думку Ю. Степанова, концепт – основний осередок у ментальному світі людини [11]. Концепти – «одиниці етнокультурної інформації, що відображають світ національного світосприйняття предметів і понять, позначених мовою» [5, с. 23]. В такому ж ключі розуміє концепти і Л. Кравець. Вона пояснює дефініцію як «результат пізнання навколишнього світу людиною, цілісне ідеальне утворення, що відображає багатовіковий досвід і специфіку національної культури. Концепти виступають у ролі своєрідних культурних кодів певної нації, які передаються від покоління до покоління і засвоюються разом із мовою. Вони і є основою культурної комунікації» [4, с. 192].

За словником-довідником «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка, «демон – у грецькій міфології – це нижче божество, злий дух, інколи доброзичливий до людей; слов'яни вшановують річки, німф і деякі інші божества-демони, приносять їм у жертву все і з тих жертв ворожать собі; частими були жертви і своїм, домовим демонічним божкам, сліди яких дійшли і до нашого часу; з поширенням християнства грецькі назви демонів залишилися для визначення тільки злих (чорних) духів; більшість поганських богів теж стали вважатися злими демонами» [1, с. 173].

У досліджуваних текстах фіксуємо широкий ряд найменувань демонічних істот, як-от: відьма, гаспид, нечистий, нечистий дух, лихий дух, лукавий, усяка погань, чортяки, упирі, вовкулаки, химери, русалки, тощо. Найчастотнішою серед них виявилася лексема *чорт*.

В оповіданні «От тобі і скарб» Г. Квітка-Основ'яненко так описав портрет чорта: «Аж ось і стало, що то був чорт, справжній чорт! Адже усяк, хто бачив чорта, розкаже, що він з хвостом, з рогами, з цапиною бородою, з карлючкуватим носом, з предовженними пальцями та з карлючкуватими кігтями... Та й у речах пізнати можна було: адже чорти ні по якому більш не говорять, як по-жидівськи» [3, с. 38].

Привертає увагу читачів у цьому тексті і те, що автор співвідносить особливості людського життя і злих духів. Переконалим видається хоча б значний спектр похідних лексем від номена *чорт* на позначення родинних стосунків, віку тощо. Порівняймо: справжній чорт [3, с. 38] – про дорослого демона;

двоє маленьких чортеняточок [3, с.40], чортенята зареготались [3, с. 40] – про недорослих демонічних істот; сидять чорти з чортихами, попарувавшись [3, с. 40] – про сімейні пари.

Крім того, в контекстах з такими лексемами побут і одяг демонів нагадує людський: «І ще ж, було, ухопив двох свіжих чортих, що повіряджалися дівками і коси на голові поклали, і скиндячки положили, і плахти почіпляли, от ухопив їх і гайнув на музику» [3, с. 42]; «За довгими столами, скатертями понакриваними, сидять чорти з чортихами, попарувавшись. Та що ж то за порозряджувані! У яких то каптанах! У яких ребронтах! Тільки вже ні під квітками, ні під пір'ям, і ні під яким брилем, і ні під якими кучерями не можна було поховати рогів: так і стищать. Таки усі були, як настояще городське панство» [3, с. 40].

За нашою вибіркою помічено, що автори переважно зображають спілкування своїх персонажів з лихим уві сні або на підпитку. Наприклад, як у контексті з оповідання «От і скарб»: «Аж ось... ще гаразд і смеркло, а вже дальш у лісі запалала мов свічечка, але горіла вона не червоним або жовтим вогнем, а чортячим, як горілка горить, синім вогнем. От наш Масляк так і здригнув, та не з переляку (бо вже побратавшись з старшим чортом, він вже маненьких зовсім не боявся)...» [3, с. 39].

До того ж, відтворюючи посиленний ефект страху персонажа, письменники вдаються до імпліцитного зображення демонічної істоти, як у контексті з «Київських відьом»: «Страх пройняв бідного козака такий, що аж зуби зацокотіли. Вже не сумнівався, хто його жінка, але був настільки схвилюваний, що не знав, на що відважитися... Проте заснути не міг, перед очі навівалися якісь чудовиська» [7, с. 64].

Вербалізація концепту *демон* у досліджуваних текстах представлена лексемами, належними до різних частиномовних класів, як-от:

– *іменники*: чорти, чортяки, відьми, упірі, вовкулаки, нечисть [2, с. 29], погань [2, с. 25], гаспид [2, с. 20], химери [2, с. 30], чортятство [3, с. 42], чаклуни [3, с. 36], чортівня [9, с. 80]; галайстра [7, с.67];

– *субстантивовані прикметники*: лукавий [9, с. 83], лихий [2, с. 21];

– *прикметники*: гаспидський [2, с. 22], чортячий [3, с. 38]; пекельний [3, с. 38], збісований [7, с. 67];

– *дієслово*: чортма [3, с. 36];

– *словосполучення (прикметник+іменник)*: злі духи [3, с. 68], нечистий дух [9, с. 78], лихий дух [9, с. 80], відьомський наговп [7, с. 69], бісівське насланя [7, с. 69], дивовижні потворні привидя [7, с. 66].

Як видно з наведених прикладів, крім найменувань демонів, ознак для їх характеристики, назв демонічних дій, фіксуємо в готичних текстах і номінації місця шабашу злих сил типу Лиса гора [7, с. 66], пекло [3, с. 42]. У мовотворчості авторів виявлено розлогі описи відьомського шабашу. Наприклад, у «Київських відьмах» читаємо: «На самій маківці гори була гладка місцина, чорна, як вугілля, і гола, мов лисина старого діда. Посеред майдану стояло риштовання зі сімома східцями, що покриті були чорним сукном. На риштованні сидів здоровенний ведмідь із двома мавпячими пашечками, цапиними рогами, зміїним хвостом, із настовбурченою щетиною по всьому тілу, з руками кістяка і котячими кігтями на пальцях. Довкіл нього кипів цілий відьомський базар, де було ще повно чаклунів, упирів, вовкулаків, полісунів, водяників, домовиків і різних інших чуд небачених і нечуваних... Побіч ціла варта чортенят, одне одного паскудніше й незграбніше, гупала в казани, тарабанила

по діжках, лупила в залізни тарілки і галасувала на всі заставки. Тут валка старих, зморщених, як гриби, відьом водила журавля, пританцьовуючи, гоцкаючи своїми сухими ногами так, що дзвін од кісток розсипався довкруг, ще й приспівуючи таким голосом, що хоч вуха затуляй. Далі довготелесі полісуни гасали навприсядки з дрібнолюдками. В іншому місці беззубі, хирляві відьми верхи на мітлах, лопатах і коцюбах поважно і статечно, наче вельможні панни, танцювали польку з сивими, потворними чаклунами, декотрі з яких аж у дугу гнулися, а в одного ніс нависав до підборіддя, в іншого з рота стирчали вовчі ікла, ще в іншого був такий поморщений лоб, як ото хвилі бувають на Дніпрі в негоду... Грайливі, жартівливі русалки бавилися з упирями, на яких поглянути було страшно. Рик, галас, тупіт, шамотіння, пронизливий скрип і посвисти пекельних сопілок і пишалонок. Співи й вереск чортенят і відьом – все це було розбуялим, диким, збісованим, а зі всього того видно було, що ота страшна галайстра від душі веселиться» [7, с. 66-67].

У цьому контексті, як і в багатьох інших, спостережено чіткі ознаки готичного стилю: похмура атмосфера зображуваного, темні кольори, жахіття, нагнітання страху. Мовні засоби для їх досягнення різні: насамперед це вищезазначені найменування демонічних істот; їх детальні портретні характеристики, що посилюють відчуття жаху (мавпяча пашечка, цапині роги, дзвін від кісток розсипався довкруг, з рота стирчали вовчі ікла тощо); темна гама кольорів (чорне сукно; місцина, чорна, як вугілля; чорний ведмідь); номінації неприємних для слуху звуків (голос, що хоч вуха затуляй, рик, галас, тупіт, скрип, посвисти пекельних сопілок); інвективна розмовно-знижувальна лексика типу мерзенний, пашечка, паскудніше, незграбніше, потворний; порівняння злих духів зі звірами, наприклад, мавпою, цапом, змією, котом, вовком, загалом з дикістю.

Зафіксовано також частотне слововживання фразеологізмів з компонентом *чорт*, наприклад: Де вона у чорта узялась [3, с. 42], чорт їх зна [3, с. 43], де там у гаспида таскалась [2, с. 16], мороз по шкірі дер від чортівні [9, с. 81], і чорт не розбере, що воно таке [3, с. 47] тощо.

Висновки. За нашими спостереженнями, зразки української малої готичної прози загалом мають усі ознаки відповідного стилю, відтвореного письменниками за допомогою мовних засобів насамперед на лексичному мовному рівні. Йдеться про високу частотність найменувань різноманітних демонічних істот, використання для їх портретних характеристик інвективної лексики, як з відповідною семантикою, так і порівнянь зі злими і страшними тваринами; похмуру кольорову гаму – все це засоби нагнітання жаху. Різноманіття словесного вираження концепту *демон* досягнуто завдяки лексемам, належним до таких класів слів, як іменник, субстантивований прикметник, прикметник, дієслово. Частотними є і фразеологізми з компонентом *чорт*.

Подальші наукові пошуки вбачаємо у дослідженні концептосфери готичного дискурсу.

Література:

1. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г. Мертвецький великдень / Г. Квітка-Основ'яненко // Огняний змії. Українська готична проза XIX ст. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – С. 12-30.
3. Квітка-Основ'яненко Г. От тобі і скарб / Г. Квітка-Основ'яненко // Огняний змії. Українська готична проза XIX ст. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – С. 30-52.

4. Кравець Л. Метафорична репрезентація концепту «час» в українській поезії ХХ ст. / Кравець Л. // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження професора С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – С. 192-198.
5. Манакин В.М. Сопоставительная лексикология / В.М. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 327 с.
6. Павлунік С. «Закоханий чорт» Олекси Стороженка та «Закоханий диявол» Жака Казота: спроба компаративного аналізу / С. Павлунік // Слово і Час. – 2006. – № 9. – С. 27-34.
7. Сомів О. Київські відьми / О. Сомів // Огняний змії. Українська готична проза ХІХ ст. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – С. 60-70.
8. Сомів О. Русалка / О. Сомів // Огняний змії. Українська готична проза ХІХ ст. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – С. 53-60.
9. Сомів О. Цвіт папороті / О. Сомів // Огняний змії. Українська готична проза ХІХ ст. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – С. 76-83.
10. Шевчук В. У світі фантазій українського народу / В. Шевчук // Огняний змії. Українська готична проза ХІХ ст. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – С. 5-10.
11. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. / Ю.С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
12. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол. В.М. Русанівський, О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – 824 с.
13. Cornwell N. European Gothic // A Companion to the Gothic / N. Cornwell. – Malden, 2001. – P. 52-89.

Цыганок И. Б. Вербализация концепта *демон* в украинской готической прозе

Аннотация. В статье предпринята попытка исследовать особенности словесного выражения концепта *демон* в малой готической прозе украинских писателей ХІХ столетия. Зафиксирован широкий спектр названий демонических существ, доминантным среди которых выступает номен черт, а также использование хроматизмов для обозначения темной цветовой гаммы. В этом проявляются черты готического текста. Вербализация концептуального понятия демон представлена на лексическом и морфологическом уровнях языка.

Ключевые слова: готическая малая проза, концепт, концептосфера, хроматизмы, фразеологические единицы, инвектива.

Tsyganok I. Verbalization of the concept *Demon* in Ukrainian gothic prose

Summary. In this article was made an attempt to research main features of the verbal expression of the concept *demon* in gothic prose of Ukrainian writers in the ХІХ century. It has been stated a broad-spectrum of the types of demonical creatures the most dominant of which is nomen devil and using of names of the colours to define dark colour spectrum. It shows some features of gothic text. Verbalization of concept demon is represented on lexical and morphological linguistic levels.

Key words: gothic prose, concept, sphere of the concept, names of colours, phraseological units, invective.